

Nuo vaikiško susižavėjimo iki mokslinio tyrimo

From Childish Admiration to Scientific Research

Apie Šarūnės Sederevičiūtės disertaciją „Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941–1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų“ ir jos gynimą / On Šarūnė Sederevičiūtė’s Thesis „Photography in German-Occupied Lithuania (1941–1944): Between Historical Source and Interpretations“

Dovilė Čypaitė-Gilė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: dovile.cypaite@if.vu.lt

2021 m. gruodžio 15 d. Istorijos fakultete vyko ypatingas renginys – Šarūnės Sederevičiūtės disertacijos „Fotografija vokiečių okupuotoje Lietuvoje (1941–1944): tarp istorinio šaltinio ir interpretacijų“ gynimas.

Renginys vyko įprasta tvarka, tačiau iš dalies nuotoliniu būdu. Vienas iš tarybos narių, dr. Felix Ackermann, atstovaujantis Vokietijos istorijos institutui Varšuvoje, negalėjo atvykti. Nors disertacijos gynimas yra viešas renginys, veikiausiai dėl pandeminės realybės klausytojų auditorija nebuvo gausi. Ateityje būtų verta pasvarstyti disertacijų gynimus transliuoti ir per interneto platformas, taip suteikiant prieinamumą platesnei auditorijai.

Dažniausiai paprastą skaitytoją ar klausytoją istorinės fotografijos tema suintriguoja. Panašia mintimi savo tyrimo pristatymą pradėjo ir disertantė, šmaikščiai paaiškindama, kad tema pradėjo domėtis turėdama kiek vaikišką susižavėjimą, kuris, žinia, išaugo iki disertacijos rengimo. Mokslinio darbo tikslas – surinkti, analitiškai susisteminti ir išnagrinti Vokietijos 1941–1944 m. okupuotoje Lietuvoje sukurtas fotografijas bendrame fotografavimo praktikų kontekste ir prakalbinti jas kaip šaltinius rekonstruojant ir interpretuojant du konkrečius istorinius siužetus atvejo analizės forma. Kalbėdama apie temos aktualumą disertantė paminėjo, kad istorinė fotografija dažniau kelia klausimų nei

pateikia atsakymus, kartu iškeldama probleminę mintį, jog lietuviškoje istoriografijoje fotografijos naudojamos daugiau iliustruoti tekstą, o užsienyje vizualioji istorija išgyvena aukso amžių ir yra tyrinėjama pritaikant teorines ir metodologines prieigas.

Tęsdama disertacijos pristatymą Sederevičiūtė nurodė svarbiausius uždavinius tyrimui įgyvendinti, kurie atspindi, kad fotografijų tyrimo žavumas išblėsta, kai kalbama apie sudėtingą nacių okupacijos laikotarpį. Disertantei tyrime buvo svarbu identifikuoti ir ištirti išlikusį Lietuvos nacių valdymo laikotarpio (1941–1944 m.) fotografinį paveldą, remiantis turima šaltinių baze ir analogiškais tyrimais, fotografijas, pagal jų sukūrimo funkciją, išskirti į tipus ir juos charakterizuoti. Taip pat išryškinti konkrečias fotografinių šaltinių kolekcijas, atsižvelgiant į jų unikalumą, gausą ir svarbą. Esant papildomų šaltinių, rekonstruoti pasirinktų fotografijų produkciją, sklaidą ir recepciją.

Tyrimui atlikti buvo surinkta trijų tūkstančių fotografijų šaltinių bazė iš archyvų (aplinkytų gyvai bei virtualiai) Lietuvoje, Vokietijoje, JAV, Izraelyje. Vien šių šalių pavadinimai nurodo painią 1941–1944 m. šaltinių kaupimo ir saugojimo istoriją, susipynusią su politinėmis ir istorinėmis realijomis. Disertantė nurodė, kad dėl šios priežasties vien fotografijomis tyrime neapsiribota.

Pristatydama tyrimo išvadas Sederevičiūtė akcentavo pagrindinį klausimą tyrinėjant nacių ar kitą okupacijos laikotarpį: ar fotografas okupantas, ar okupuotasis? Ištyrus nacionalsocialistinės Vokietijos okupacinio laikotarpio fotografiją Lietuvoje, ambivalentiškos medijos kaip istorinio šaltinio potencialą, disertantei pavyko ją atskleisti keliomis kryptimis. Kiekybine prasme parodyta, kur, kokio ir kiek fotografinio paveldo šiandien yra išlikę arba neišlikę įvairiose institucijose ar publikacijose. Kokybine prasme – pagrįstą istoriniu jų sukūrimo kontekstu, neatsiejamu nuo bendro Antrojo pasaulinio karo ir ypač nacių okupuotos Rytų Europos istorijos bei pačios Lietuvos fotografavimo raidos tendencijų. Pasak Sederevičiūtės, okupanto fotografija pirmiausia išnaudota kaip informacinio karo įrankis. Būtent žvelgiant per propagandos auditoriją ir siužetus pasirodė tikslingiausia grupuoti ir fotografiją. Tokios fotografijos tikslai buvo: įtvirtinti nenugalimos vokiečių armijos, sovietų pavergtų tautų išvaduotojos, mitą; sukelti įniršį režimo priešų, pirmiausia žydų ir bolševikų, atžvilgiu, rodant jų padarytų nusikaltimų nuotraukas; pažeminti žydus ir parodyti vokiškosios galios įvedimą fotografuojant pasityčiojimo ir priverstinio darbo scenas. Disertantė ištyrė, kad fotografiją kaip komunikacijos su artimaisiais, asmeninės patirties perteikimo, svetimumo įveikos ir krašto pažinimo priemonę pasitelkė vermachto kareiviai. Jų neoficialioje mėgėjiškoje fotografijoje susipina ir atsispindi tiek nacistinės propagandos poveikis, tiek kur kas ankstesnės masinės mėgėjiškos fotografijos žanro konvencijos.

Okupuota fotografija pavadinta tokia, kuri buvo nacių valdžioje atsidūrusių Lietuvos gyventojų rankose. Pasak Sederevičiūtės, galima skirti tris atvejus, kai ši tendencija išryškėja. Pirmuoju atveju kaip nuo politinių realijų atsietą, prieškarines tradicijas tęsianti, karo ir okupacijos tikrovę ignoruojanti estetinės ir kūrybinės raiškos forma lietuviams fotomėgėjams. Antruoju atveju fotografija tampa patirties normalizavimo ir stabilumo siekio išraiška plačiosioms Lietuvos gyventojų masėms, ir visiškai praktiškai – kaip užsiėmimas, duodantis pajamų fotožurnalistams ir ateljė savininkams. Trečiuoju atve-

ju fotografija pasitelkta kaip vienas pasipriešinimo būdų pirmiausia žydams ir kitiems nacių režimo priešinkams – fiksuojami alternatyvūs oficialiajam pasakojimui patirties liudijimai ir neleidžiama užvaldyti atminties diskurso.

Tyrime Sederevičiūtė pasitelkė ir atvejų studijas. Dvi fotografijų sancaupas ji išskyrė kaip unikalias savo kiekiu, intensyvumu, sukūrimo sąlygomis ir papildomų šaltinių gausa. Tai kritiškai beveik neanalizuota Kauno gete kalėjusio ir fotografavusio Cvi Hiršo Kadušino kelių šimtų fotografijų kolekcija ir niekada specialiai netyrinėta beveik tūkstantį kadru sudaranti vermachto propagandos fotografų produkcija iš pirmųjų operacijos Barbarosa vykdymo Lietuvos teritorijoje savaitių. Cvi Hiršo Kadušino istorija parodė, kad svarbu kritiškai įvertinti ne tik pačias fotografijas, bet ir fotografo biografiją, kurioje tikrieji veiklos motyvai neretai neatskiriamai susipynę su sąmoningai formuojamo atminties naratyvo padiktuotais mitologizuotais pasakojimais.

Disertantei pasisakius, kaip įprastai vyksta gynimuose, žodis buvo perduotas disertacijos gynimo tarybai, kurią sudarė: prof. dr. Jurgita Verbickienė – tarybos pirmininkė (Vilniaus universitetas), dr. Felix Ackermann (Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje), prof. dr. Natalija Arlauskaitė (Vilniaus universitetas), prof. dr. Marija Drėmaitė (Vilniaus universitetas) ir prof. dr. Giedrė Jankevičiūtė (Lietuvos kultūros tyrimų institutas). Tarybos nariai be ilgesnių išvedžiojimų pristatė savo recenzijas ir uždavė klausimus. Recenzentai apie Sederevičiūtės disertaciją atsiliepė pozytyviai. Buvo liaupsinamas disertantės kruopštumas bei analitiniai gebėjimai ne tik surandant naujų ir dar niekur nepublikuotų šaltinių, bet ir juos identifikuojant bei priskiriant tinkamoms kategorijoms. Kaip viena iš disertacijos stiprybių buvo pažymėta pagrįsta disertacijos struktūra, pasirinktos ir analizuotos atvejo studijos. Prof. dr. Marija Drėmaitė pagyrė disertantę už teigiamą ambiciją pristatyti fotografiją kaip istorinį šaltinį. Deja, kaip pažymėjo ir pati Sederevičiūtė, istorikai šį šaltinį naudoja per mažai, o menotyriminkai neanalizuoja fotografijos socialinio turinio konteksto. Kaip didžiausią disertacijos pranašumą recenzentai išryškino, kad atlikus tyrimą mokslininkei pavyko ne tik užpildyti mokslinių tyrimų vokiečių okupacijos Lietuvoje (1941–1944) temos spragas, bet ir papildyti mokslinius tyrimus tarptautiniame kontekste. Dr. Felix Ackermann paskatino disertantę sudaryti šaltinių duomenų bazę interneto erdvėje, kad užsienio mokslininkai, tyrinėjantys aptariamą laikotarpį, taip pat galėtų susipažinti su naujais duomenimis ir juos taikyti. Pozityviai gynimo atomazgai nuteikė gynimo tarybos linkėjimas disertantei ir toliau tęsti tyrimus, kurių rezultatai būtų pristatyti monografijoje.

Neišvengiamai Sederevičiūtės disertacija sulaukė ir pastabų bei palinkėjimų tobulinti tam tikras jos dalis. Dr. Nataliją Arlauskaitę, kaip filologijos mokslų krypties atstovę, labai rimtai suabejoti privertė publikuotas disertacijos pavidalas. Pasak recenzentės, dažnos korektūros klaidos kai kuriose vietose sukėlė nesklaidumą suvokiant sakinių bei minčių prasmę ir logiką. Kaip vieną disertacijos trūkumą korektūros klaidas paminėjo ir kiti tarybos nariai, tačiau jiems tai nekėlė klausimų dėl disertacijos turinio. Recenzentai taip pat pareiškė pastabų dėl atskirų disertacijos dėstymo dalių ypatumų bei struktūros. Keliose disertacijos vietose pritrūko aiškesnių išvadų ir detalesnio konkrečių fotografų konteksto paaiškinimo.

Tarybos nariams pasisakius ir pateikus klausimų, disertantė į juos atsakė. Vėliau ėjo tarybos pirmininkės baigiamasis žodis ir Sederevičiūtės darbo vadovo doc. dr. Nerijaus Šepečio apibendrinimas apie studentės nueitą disertacijos kelią, pasirinktą temą ir savarankiškumą.

Po baigiamųjų kalbų disertacijos gynimo taryba išėjo iš auditorijos slaptai balsuoti. Nors gynimas vyko sklandžiai ir pozityviai, auditorijoje bent dvidešimčiai minučių įsivyravo tyla ir įtampa. Galiausiai tai buvo išsklaidyta, kai grįžo taryba ir prof. dr. Jurgita Verbickienė paskelbė, kad Šarūnei Sederevičiūtei suteikiamas istorijos ir archeologijos mokslo krypties daktaro laipsnis.